

«Էջմիածին» (պաշտօնական ամսագիր
Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսութեան),
2002, No. 6-7 (հունիս-հուլիս), էջ 68-76

Աստվածատուր Ա. Զանդանցի կաթողիկոսը (1715-1725)

և

հայ ազատագրական շարժումը

Արմեն Այվազյան

1605 թվականից ի վեր Արարատյան աշխարհի ոտք չկոխած օսմանյան բանակը դարձյալ այստեղ հայտնվեց մեկ էլ 1724 թ. հունիսին¹: Երեքամսյա պաշարումից հետո, սեպտեմբերի 23-ին (հին տոմարով) թուրքերը գրավեցին Երևանի բերդը²: Ավելի շուտ՝ 1724 թ. հունիսի 12-ին Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիրը, որի համաձայն, բացառությամբ Դերբենդից Մազանդարան ձգվող մերձկասպյան շրջանների, որոնք 1722-1723 թթ. արդեն հիմնականում գրավված էին ռուսների կողմից, ամբողջ իրանական Այսրկովկասը ճանաչվեց Օսմանյան կայսրության տարածք³: Այդպիսով ամրագրվեց օսմանյան վարչությունն ամբողջ Արարատյան երկրի, այդ թվում նաև՝ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վրա՝ անհայտ և անորոշ ժամանակով:

Այս շրջադարձային փոփոխությունը բոլորովին նոր ու չափազանց բարդ խնդիրներ էր դնում Մայր Աթոռի առջև: Եթե մինչ այդ՝ սկսած 1461 թվականից, Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայությունը, իբրև առանձին «միլլետ», պետության առջև ներկայացված էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքով ու պատրիարքությամբ, ապա այժմ՝ Զայաստանյայց եկեղեցու նուիրապետական կառույցում գերագոյն մարմին հանդիսացող Ամենայն Յայոց կաթողիկոսությունը, բնականաբար, ձգտելու էր ինքը տիրանալ այդ մենաշնորհին: Այս հավակնությունն աստիճանաբար ամրանալու էր, որովհետև Էջմիածնի կաթողիկոսն ու միաբանները, տեսնելով Իրանի շարունակվող ճգնաժամն ու քայքայումը՝ նրա մեծ մասի հայտնվելը աֆղանական, օսմանյան և ռուսական ռազմակալման տակ, առաջիկա տարիների ու տասնամյակների համար, Օսմանյան վարչությանն այլընտրանք չէին կարող պատկերացնել: Զետևաբար՝ Մայր Աթոռն իր և Յայոց

¹ Տե՛ս Ա. Մ. Այվազեան. Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, հմր. 1, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 98-100:

եկեղեցու շահերի տեսակետից անհիմաստ ու վտանգավոր էր դիտելու Օսմանյան կայսրության տարածքում էջմիածնի գերակայության զիջումը Պոլսի պատրիարքությանը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք, 1724-1735 թթ. այդ խնդիրը որևէ վերջնական լուծում չստացաւ ու մնաց առկախ վիճակում, որովհետև հայ եկեղեցու կառավարումը Ս. էջմիածնից մեծապես դժվարացել էր ստորև քննվող մի շարք հանգամանքների բերումով:

Պարսկական ճակատների վրա շարունակվող պատերազմը քաղաքական-տնտեսական ընդհանուր անապահով իրադրություն էր ստեղծել ողջ Այսրկովկասում, որոշ չափով էլ՝ Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում⁴: Արարատյան երկրի հայությունը, որ Մայր Աթոռի հիմնական հենարանն էր, մարդկային ահավոր կորուստներ էր կրել. մինչև 1725 թ. Պարսկաստանում եղած լեռն ճիզվիտ Թ. Կրուշինսկու տեղեկությունների համաձայն, միայն Երևանի գրավման ժամանակ սպանվել էր 30.000 հայ, բացի այդ տասնյակ հազարավոր հայեր թշվել էին գերությամբ⁵: Փլուզվել էին էջմիածնի տնտեսական կարողությունները, խզվել էին կապերը արևելահայության ֆինանսական մայրաքաղաք Նոր Ջուղայի և առհասարակ Պարսկաստանի, ինչպես և՛ Գանձասարի, Տաթևի, Գանձակի, Շամախիի, այլ կարևոր կենտրոնների ու թեմերի հետ:

* * *

Աստվածատուր կաթողիկոսի անունը ցայսօր հանիրավի չի ներառվել 1720-ական թթ. հայ ազատագրական շարժման գործիչների շարքում, մինչդեռ այդ ասպարեզում կան նրա գործունեությունը լուսաբանող պերճախոս տեղեկություններ:

Կաթողիկոսանալուց (1715 թ. մայիսի 7)⁶ մոտ մեկ տարի անց Աստվածատուր կաթողիկոսը հանդիպում է հայ զինված ապստամբությունը վաղուց ի վեր գաղտնաբար նախապատրաստող գործիչներից մեկին՝ Մինաս վարդապետ Տիգրանյանին: Այս

³ Պայմանագիրն ամբողջությամբ տե՛ս *Մ. Ի. Էմինի և Ռ. Աճաճի ռեպերտուարը* Պոլսի թիմարի, 1839, Ծ. VII, հիշվում է No. 4531.

⁴ Տե՛ս Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցուոց»: Աշխատասիրեց Սամուէլ վրդ. Արամեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1978, էջ 96-97 (փաստաթուղթ 12), էջ 98 (փ. 16, 17), էջ 99 (փ. 19), էջ 101 (փ. 27), էջ 106 (փ. 37): Օսմանյան զորքը գերեվարել էր ոչ միայն պարսկահպատակ, այլև, որ կարող է տարօրինակ թվալ, օսմանահպատակ բազմաքանակ հայերի. - տե՛ս Ս. Վ. Չամչեանց. *Պատմութիւն Հայոց*: Գ. Գ. Վենետիկ, 1786 (այսուհետև՝ ՉԱՍ, Գ), էջ 783:

⁵ Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ս. Այվազյան, Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ.. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, հմր. 2 (133), էջ 113: Armen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*. (Center for Policy Analysis, American University of Armenia, Yerevan, Armenia, 1997), pp. 36-39.

երկուսի միջև Ս. Էջմիածնում 1716 թ. յուլիսի 15-ից մինչև 23-ը տևած բանակցությունները⁷ բացահայտում են Աստվածատուր կաթողիկոսի շրջահայաց ու զգուշաւոր, բայց միաժամանակ բացարձակ նվիրվածությունը Հայաստանը զենքով ազատագրելու գաղափարին: 1717 թ. մարտի 14-ին Մինասը ռուսական կառավարությանը տված իր բանաւոր զեկույցում հայտնում էր, որ, լսելով իրենից ազատագրական ծրագրերի և ռուսներից սպասվող օգնության մասին, կաթողիկոսը՝

շատ ուրախացավ և բանավոր նրան պատասխանեց, որ այն գործը, որի մասին վարդապետն իրեն տեղեկացրեց, շատ բարի է և նա ցանկանում է այդ գործում ծառայել և օժանդակել նորին ցարական մեծությանը (իմա՝ Պետրոս Ա-ին, Ա.Ա.), միայն թե նա մեծ մտավախություն ունի շահից, քանզի դա մեծ գործ է. այնպես չստացվի, որ իրենք բոլորը (իմա՝ ամբողջ հայությունը, Ա.Ա.) ավերածության ենթարկվեն: Սակայն, եթե նորին ցարական մեծությունը ցանկանա Պարսկաստանի դեմ պատերազմով դիմել և իր գորքերն այդ երկիր ուղարկել, ապա թող նոյն վարդապետի (իմա՝ Մինաս Տիգրանյանի, Ա.Ա.) կամ այլ հավատարիմների միջոցով նախապես իրեն լուր տա, թե ինչ է նրանից ակնկալում, իսկ ինքն՝ իր բոլոր հավատարիմների հետ, պատեհ միջոցը գտնելով, այդ գործում հավատարմորեն և կարեցած չափով օգնություն ցույց կտա⁸:

Այդ պատասխանը գրավոր ներկայացնելու Մինասի խնդրանքին՝ Աստվածատուր կաթողիկոսը խոհեմաբար առարկում է, ասելով.

գրավոր այս բանը շարադրելը և [ռուսաց ցարին] հավատարմություն հայտնելն անհնար է, քանզի այս գործը պետք է հույժ գաղտնի պահել՝ պարսիկներից և որոշ հայերից: Փոխարենը՝ կտա վարդապետին քողարկված իմաստով մի նամակ, ուր կասվի, թե նա եղել է պատրիարքի մոտ և զեկույցել նրան ամեն տեսակ գործերից, որոնք ընդունվել են սիրով և հաճությամբ⁹:

Զեկույցի վերջում Մինաս Տիգրանյանը եզրակացնում էր, որ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը լրիվ պատրաստ է դիմելու զինված ազատագրական պատերազմի և ռուսների օգնությանն ապավինելու, իսկ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը՝ «թեև բանաւոր հայտնում էր իր հակվածության մասին, սակայն այդ գործում Եսայու պես վստահելի չէ, քանզի շատ է երկնչում շահից»¹⁰:

Հետագա իրադարձությունները ցույց են տալիս, սակայն, որ Աստվածատուր կաթողիկոսի նկատմամբ Մինաս վարդապետի արտահայտած մտահոգությունը չափազանցված էր: Ամենայն հաւանականությամբ, Մինասը ռուսներին դիտաւորյալ էր յետ պահում Աստվածատուր կաթողիկոսի հետ աշխոյժ կապեր հաստատելու մտքից՝

⁶ ՉԱՍ, Գ, էջ 768. Մ. արքեպս. Օրմանեան. *Ազգապատում*: Հ. Ա-Բ, Կ. Պոլիս, 1912-1914 (այսուհետև՝ ԱԶԳ), սյուն. 1918:

⁷ Ածի յիւ-ձօննեճա իօիւթաւեյ ա 1-իւ օծած XVIII ասեա. Նաւծիւեճ աւեօի աւօի ա. Օ. II, +աճօս I. Ի ի ա ձաաեօեաճ Աօ. Էիւիւեթյա, Աձաաւ, 1964 (այսուհետև՝ ԱԾԻ, I), 358, 367.

⁸ ԱԾԻ, I, 358, 367.

⁹ Նույն տեղում. կաթողիկոսի գրած նամակը տես՝ ԱԾԻ, I, 358-359.

¹⁰ ԱԾԻ, I, 370.

նպատակ և առաջադրանք ունենալով առաւելագոյնս ապահովագրել Ս. Էջմիածնի անվտանգությունը:

Ազատագրական պատերազմի այս նախապատրաստությունների շղթայում պէտք է դիտել Եսայի Զասան-Ջալալյանի երկու այցը Ս. Էջմիածին՝ 1719 և 1721 թթ., որոնց արդյունքում Աստվածատուր կաթողիկոսը արձակում է չորս կարևոր կոնդակ: Այս կոնդակները տնտեսապես ու վարչականորեն զորացնում էին Գանձասարի Աթոռը՝ շնորհիւնով նրան պատմականորեն Ս. Էջմիածնին ենթակայ մի շարք շրջաններ՝ Շամախին, Շիրվանը, Շաքին, Ղաբալան¹¹: Աստվածատուրի կոնդակներից մեկը պարզապես արտառոց էր. այն ուղղված էր Գանձասարին երբևէ որևէ տուրք չտված շրջանների հայությանը՝ «ի վերայ Նախիջեւանու, Գողթնեաց, Ղափանու, եւ Թիֆլիզու..., զի զկամաւոր ողորմութիւնս տալով օգնեսցեն պարտուց նորին»¹²:

Ավելին, Աստվածատուրը Եսայու նկատմամբ բարյացական հանրային տրամադրություն ստեղծելու ջանք է թափում՝ առ այդ շեշտելով նաև իր և Եսայու մտերմությունը և հորդորելով ժողովրդին.

զի ընկալցին զԵսայի կաթողիկոսն եւ զնուիրակական արդիւնսն ի նա յանձնեսցին՝ որպէս նուիրակի ի Սրբոյ] Էջմիածնէ գնացելոյ...

Թէպէտ մեր էիք բնական՝ եւ մեր էք, սակայն մեք մերով կամաւ եւ յօժարութեամբ դմա շնորհեցաք ի սէր դորին եւ վասն աղքատութեան Գանձասարու աթոռոյն: Այսուհետեւ պարտիք հնազանդիլ եւ ընդունիլ զԵսայի կաթողիկոսոյ ձեռ, որում ներհակքն՝ մեզ են ներհակք (ընդգծումն՝ Ա.Ա.)¹³:

Կարծում ենք, Եսային բազմիցս օգտագործած պիտի լինէր այս կոնդակի աւելի քան մեկ մեկնաբանության տեղիք տվող այն բանաձևումը, որ Եսայու թշնամիներին դասում էր Աստվածատուրի թշնամիների շարքը՝ «որում ներհակքն՝ մեզ են ներհակք»: Այս բանաձևումը կարելի էր ի ցոյց դնել որպէս ազատագրական պատերազմի գաղափարին Ս. Էջմիածնի լիակատար համերաշխության մի այլաբանական վկայություն, որը շատերի (հատկապես՝ տատանվողների) համար Զայաստանի ազատագրության վտանգավոր ձեռնարկին միանալու մի լրացուցիչ փաստարկ ու դրդիչ պիտի ծառայեր:

¹¹ Սիմեոն Երեւանցի. *Ջամբռ*: Վաղարշապատ, 1870, էջ 84: Օրմանյանը վրիպմամբ իբրև Եսայու երկրորդ այցելության տարի է նշել 1720-ը (ԱԶԳ, սյուն.1929): Սիմեոն Երեւանցին այս այցելություններին տալիս է զուտ եկեղեցական-եկեղեցական իմաստ, այս տեսակետին հետևում է նաև նրանից օգտված Մ. Օրմանյանը: Եսայի Զասան-Ջալալյանի երկում այս այցելությունների մասին չի հիշատակված (տես՝ Եսայի Զասան-Ջալալեան. *Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի*: Երուսաղէմ, 1868):

¹² Սիմեոն Երեւանցի. *Ջամբռ*, էջ 84:

¹³ Նույն տեղում:

Այս կոնդակները միտված էին զգալիորեն ամրապնդելու առաջիկայում սպասվող ազատագրական պատերազմի մեջ առաջամարտիկի դեր ստանձնելու ընդունակ (և այդ առաքելությանը եռանդունորեն նախապատրաստվող) արցախահայության դիրքերը և բարձրացնելու Արցախի հոգևոր-քաղաքական կենտրոն Գանձասարի հեղինակությունը: Հիշենք, օրինակ, որ տեղական հայոց զինուժը գաղտնաբար վերակազմելու, արդիական գեներով սպառազինելու և զլխաւորելու նպատակով՝ մոտաւորապէս նոյն ժամանակ՝ 1718-1720 թթ. միջև, Շիրվանից Արցախ էր հրաւիրվել ու բուռն գործունեություն ծաւալել հայ պրոֆեսիոնալ զորահրամանատարների մի խումբ՝ Աւան-յուզբաշու առաջնորդությամբ (ժամանակակիցներն այս զինվորականներին անվանում էին «շիրվանցիներ», «Շիրվանայ տղէք»)¹⁴:

Զի բացառվում, որ Արցախն ազատագրական պատերազմի միջնաբերդ դարձնելու ծրագրին Ս. Էջմիածինն սկսել էր աջակցել դեռևս մինչև Աստվածատուր կաթողիկոսի գահ բարձրանալը՝ տակաւին Նահապետ և Աղեքսանդր կաթողիկոսների օրօք, որովհետև նրանք էլ Եսայուն աննախադէպ կարգի օժանդակություն են ցոյց տվել, մասնաւորապէս Աղեքսանդր կաթողիկոսն առաջինն էր, որ փորձ արեց (թելուզ ապարդյուն) Շամախու և Շիրվանի հայերին դնել Գանձասարի ուղղակի ենթակայության տակ¹⁵: Այս վարկածի ստուգումը, սակայն, առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի:

Ըստ երևույթին, Աստվածատուր կաթողիկոսը հայության պաշտպանական կարողությունները ամրապնդելու նմանատիպ քայլեր էր ձեռնարկում նաև այլ շրջաններում: Այդպիսի գործունեության մասին կարող է հուշել 1724 թ. հունիսի 1-ին Սանահինի վիճակի ժողովրդին նրա ուղղած կոնդակը, որով հորդորվում է «առատ տրօք» օգնել վանքի առաջնորդ Հովհաննէս վարդապետին նույն վանքի պարիսպը կառուցելու համար¹⁶: Կոնդակը գրվել է օսմանյան ռազմական մեծ կամպանիայի նախօրէին, երբ Երևանը դեռևս գրավված չէր: Ամենայն հավանականությամբ, Սանահինի պարսպի կառուցումն ու այս կոնդակը որոշակիորեն կապված էին սպասվող պատերազմական գործողությունների հետ:

¹⁴ *Ճժի յ՛իւ-ձօննեճա իօիւօաիճյ՛ ա 1-իճ օձաօճ XVIII աճճա. Նաիճիճճ ասիճիճ ասիճիճ. Ծ. II, +աճիճ II. Ի՛ իճ ձաճաճօճաճ Աճ. Էիճիճիճյիճ, Աճաճաի, 1967 (այսուհետև՝ ԱճԻ, II), ասիճ. 278, ճ. 187-188. հմմտ. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, հմր. 4 (131), էջ 69-71: Արցախում կենտրոնացվող հայոց զինուժը զինելու և մարզելու նախապատրաստությունների մասին համառոտաբար տե՛ս Armen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, pp. 9-10, 15-17.*

¹⁵ Տե՛ս Սիմէօն Երեւանցի. *Ջամբը*, էջ 81-83:

¹⁶ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1, վավ. 42: Աստվածատուր կաթողիկոսի այս կոնդակը վրիպել է Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագիտությունից», տե՛ս հ. Ա (Երևան, 1959), էջ 676-685:

Եվ այսպես, 1722-1724 թթ., երբ ազատագրական պատերազմն արդեն իրականություն էր, որքան էլ Աստվածատուր կաթողիկոսն ու հայ գործիչները ձգտում էին գաղտնի պահել հայոց զինուժի հետ Ս. Էջմիածնի կապերը, դրանք այնքան ծաւալուն էին, որ ի վերջոյ հայտնի դարձան և՛ պարսկական, և՛ օսմանյան հետախուզությանը: Գիլանենցի խիստ հավաստի աղբյուր ճանաչված օրագրի¹⁷ մեկ այլ տեղեկություն ուղղակի է խոսում այդ կապի մասին (տեղեկությունը վերաբերում է 1723 թ. ապրիլ-մայիս ամիսների միջոցին).

Մեր կաթողիկոսն (ինն՝ Աստվածատուր Զամադանցին՝ Ա.Ա.) հայոց ասկարին [=զինվորության] խետ մին այ, որ յամիշայ [=մշտապես] գաղտուկ մինն ըզմինու գիր ան էլ էլ գրում: Մեր կաթողիկոսին մին գիրն կբռնուի: Ես գիրն կբերեն կտան Յարեւանայ նայիպին [=խանի փոխանորդին]: Ես նայիբն կաթողիկոսին կանչել էր տարել, թէ «դու էլ աս մեզնէ դօնմիշ էլ էլ [=ըմբոստացել ես մեր դեմ]»¹⁸. Էս քո գիրն այ: որ հայոց ասկարին գրել աս»: [Կաթողիկոսն] ասացել այ, թէ «էս գիրն ես չեմ գրել, էս թշնամու շինած գիրայ»: Եւ [նայիբը] կաթողիկոսին էլ շատ խաֆայաթ [=նեղություն] կտայ եւ ԴԴ (4000) ոսկի ջառիմա [=տուգանք] յինք կառ[ն]ու, քանի օր կպախի, յետոյ մարդ մէջ կընկանի, բաց կթողու»¹⁹:

Այս դեպքից մի քանի օր անց Երևանի նայիբը դարձյալ կանչում է Աստվածատուր կաթողիկոսին և խնդրում.

թէ ձեր Զայոց ասկարն շատ թուրք ա ջառթում, որ ուզեն՝ գոն Յարեւանայ վերայ. դու մին գիր գրէ ձեր ասկարին վերայ, որ էս երկիրն չը գոն եւ մեր մարդին դէկմիշ չնեն [=ծեռք չտան]»²⁰:

Կաթողիկոսը դժկամորեն մի նամակ է գրում հայոց զորքերի հրամանատարությանը, նայիբին զգուշացնելով, որ հազիվ թե նրանք ենթարկվեն իր խոսքին: Սակայն նայիբը պնդում է՝ ասելով, թե «թաման Խայէրոց գլխայորն դու աս, որ յամիշայ [=միշտ] քեզ կլսեն...պիտի որ գրես»²¹: Մեծ ճնշման ենթարկվելով, Աստվածատուր կաթողիկոսը «մին մախիլայ գիր կը գրէ», այսինքն՝ մի կեղծ դիմում է գրում հայոց զորքերի հրամա-

¹⁷ Գիլանենցի հաղորդումների արժանահաւատությունը իրավամբ բարձր են գնահատել Բ. Պատկանյանը, Ա. Զովհաննիսյանը և Լ. Լոքհարթը, տե՛ս Ի ձօժի՞ն ա՞ Նաճա՞ն Աճա՞հա՞յօ. *Վիճակ է ի նա՞ս* *Էնի ա՞հա՞յ է ձձա՞հա՞յ է (1722-1723)*. Ի ձձա՞հա՞յ է ի սո՞ւր՞ն ի սո՞ւր՞ն Է. Ի ձձա՞հա՞յ ի նա՞. *Նա՞յ Է՞-Ի ձձա՞հա՞յ*, 1870, թ. XXIII. հմմտ. Աշ. Յովհաննիսեան. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց. Ս. Էջմիածին, 1916, էջ 12. տե՛ս նաև *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*. Translated from the original Armenian and annotated by Caro Owen Minasian. With an Introduction and additional Notes by Laurence Lockhart. Lisbon, 1959, pp. X-XII:

¹⁸ Անգլերեն թարգմանված է այսպես՝ «դու՞ էլ էս մեզ լքել կամ դու՞ էլ էս մեզնից երես թեքել» [You have also abandoned us!]. - *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*, p. 49.

¹⁹ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի», Գլուխ 104.- «Կռունկ Զայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 196:

²⁰ Նույն տեղում, Գլուխ 105, էջ 197:

²¹ Նույն տեղում:

նատարությանը²², որում առերեսորեն հորդորում է հայոց զորքին չչարժվել դեպի Արարատյան երկիր, սակայն՝

գրին տակումն կը գրի, թե «դուք ինչպես խերիաթ [=հարմար] կը տեսնեք, էնպես արեք, ձեր գիտացածն ձեռաց տեք ոչ (=ձեր ծրագրերը մի մատնեք)»²³ (ընդգծումն իմն է՝ Ա.Ա.):

Արդ, «գրին տակումն» անգլերեն և ռուսերեն թարգմանիչներն հասկացել են իբրև «նամակի վերջում»²⁴: Սակայն այս «գրին տակումն» պետք է հասկանալ իբրև նամակի բովանդակությունից դուրս՝ նոյն թերթի կամ ծրարի ներքևի ինչ-որ հատվածում անպայման ծածկագրով գրի առնված տողեր, քանի որ կաթողիկոսը չէր կարող բացահայտ գրել այդ տողերը (Մայրաթռում ծածկագրերի գործածումը սովորական բան է եղել)²⁵:

Հայկական զորքի հրամանատարությունը մի պատասխան գրությամբ հայտնում է, որ կաթողիկոսին հարգելով, նրանք չեն շարժուի դեպի Արարատյան երկիր, թեև նախապես այդպիսի մտադրություն ունեին, և պահանջում է Մայր Աթոռն ու հայությանը չնեղել:

մենք ուզում ինք գինք ձեզ վերայ, չումքի մեր կաթուղիկոսն մեզ գրել էր՝ թե «սոքա մեզ բարեկամ ան, սոցա դեքմիշ չնեք եւ դես չգեք», մեր կաթուղիկոսին խաթեր խամար էլ եկինք ոչ, յետ դառցանք: Չուն որ մենք ես մարդայորութիւնն արարինք, պիտի որ դուք էլ մեր կաթուղիկոսին եւ իւր թամամ վանքերին եւ միայբանոցն եւ տեղիտ խայերին ջաֆայ չառէք՝ լեվ աղաթով պախէք»²⁶:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց Երևանի նայիրը հանդիմանում է Աստվածատուր կաթողիկոսին կեղծ նամակ գրելու համար, քանի որ հայկական զորքերը յաջողությամբ շարունակում են ընդլայնել և ամրացնել իրենց վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները:

²² Ռուսերեն թարգմանութեան մէջ «նախիլա»-ն ճիշտ չէ՝ "í áí èñàè ì èñüü ì á í áí èð áüðàæáí èýð" Í áððí ñ àè Ñàðàèñ Æèèáí áí ò. *Áí ááí èè ì ñááü Èñí áááí è àðááí àí è*, ñ. 40, անգլերենում ճիշտ է՝ «a false letter» (*The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*, p. 49, note 3):

²³ «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի». «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 197: Անգլերեն թարգմանութեան միջից լրիվ դուրս են ընկել «ձեր գիտացածն ձեռաց տեք ոչ» բառերը (*The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*, p. 50), իսկ ռուսերեն թարգմանութիւնը ճիշտ է՝ "í á áüááèòá ààøèð ì èáí í á" (Í áððí ñ àè Ñàðàèñ Æèèáí áí ò. *Áí ááí èè ì ñááü Èñí áááí è àðááí àí è*, ñ. 40):

²⁴ *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz*, p. 50; Í áððí ñ àè Ñàðàèñ Æèèáí áí ò. *Áí ááí èè ì ñááü Èñí áááí è àðááí àí è*, ñ. 40.

²⁵ Մայր Աթոռում ծածկագիր նշանների գործածության մասին տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան: Աշխատասիրութեամբ՝ Գիւտ Աղանեանցի: Գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 842-852. Գիրք ԺԱ, Թիֆլիս, 1913, էջ 463:

²⁶ «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի». - «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 197:

Նախկին կաթողիկոսին կկանչե, թե՛ «քոյ խայերն թուրք ջառթելն իվելայցուցել ան, քո գրած գիրն մախիլայ էր գրած. մենք էլ քեզ հավատման չենք եւ էստոնք քեզ թողման չենք»²⁷:

Այս իրադարձությունները Գիլանենցին հայտնել է դեպքի պահին Էջմիածնում գտնված Մկրտիչ վարդապետը, որը ճշտում է միայն, որ Աստվածատուր կաթողիկոսի նամակը հասցեագրված էր «Հայոց ասկարի մեծայորին»: Ամենայն հաւանականությամբ, նամակը ստացողն ու դրան պատասխանողը Արցախի հայոց զորքերի գլխավոր հրամանատար Ավան-յուզբաշին էր, և ո՛չ Դավիթ-բեկը, որի ուժերը քանակապես մոտ երկու անգամ զիջում էին (շուրջ 20000 զինվոր) Արցախի հայոց բանակին ու դեռևս Սյունիքի ներսում լուծելիք բարդ խնդիրներ ունեին²⁸: Ի դեպ, 1723-1724 թթ. հայ զինվորության չորս խոշոր հատվածները (Արցախ, Սյունիք, Երևան, Նախիջևան) իսկապես նպատակ են ունեցել ստեղծելու միասնական ազատագրական ճակատ, որն Արցախի հայ հրամանատարությանը 1724 թ. սկզբին դեռևս հնարավոր էր թվում՝

Եւ էս խայերին մէջտեղն Քուրդ [=մահմեդական ուժեր] կայ: Էս խայերն ասում ան, թե... «կուզանք Քուրտին վերէն, քուրտն փշացնենք, որ տեղէս (իմա՝ Արցախից, Ա.Ա.) մինչի երեւան ողջ խայեր ան՝ Ա [1] կուտառնան»²⁹:

Բայց այս ծրագիրը, տարբեր պատճառներով, իրագործել չի հաջողվում³⁰:

Սեկ տարի անց, 1724 թ. մարտի 13-ին Ս. Էջմիածնից մի նամակ էլ է հասցեագրվում Արցախ՝ «իշխանաշուք իշխանացադ գլուխ կարգեալ... պարոն Աւան բէկ ուզբաշուն» (նոյն նամակի ռուսերեն համառոտ թարգմանության մեջ ասված է՝ «і єñиї і і äí äí äí äððèì äì äððèä äèäáí í äí, èí ðí ðí é í ðè í äððèäððä Áí èñí é Àðì äí èè æèäáä ä í í í äñðñðä Àðäðäöèí, è ñí äðäí èþ Àðì ýí ñèí ó, è äèäáí í ó þçáàùä Àäáí ó í äððèèöèýðí í...») ³¹: Այս նամակը գրված է օսմանյան խոշոր հարձակման նախաշեմին, նրանում Արարատյան երկրի հայության ու նաև պարսկական իշխանությունների անունից շտապեցվում է ռուսական զորքերի խոստացված (սակայն՝ երբեք չիրագործված) առաջխաղացումը: Հետաքրքիր է, որ նամակն ստորագրել է ոչ թե Աստվածատուր կաթողիկոսը, այլ նրա աթո-

²⁷ Նույն տեղում, Գլուխ 107, էջ 197:

²⁸ Տե՛ս Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ. և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք, էջ 63-80: Դավիթ-բեկի տրամադրության տակ գտնվող մարտիկների ընդհանուր թիվը ճշտել ենք 1720-ական թթ. հայոց զորքի թվաքանակին նվիրված դեռևս անտիպ մի հոդվածում:

²⁹ ԱԾԻ, II, äí è. 239, ä. 99. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թ., էջ 77-78:

³⁰ Armen M. Aivazian, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, p. 46. Ա. Մ. Այվազյան, Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թ., էջ 102-114:

³¹ ԱԾԻ, II, äí è. 228, ä. 85-86.

ռակալ Հովասափը. անշուշտ, սրանով դարձյալ փորձ էր արվում հնարավորին չափ ապահովագրել կաթողիկոսի անձը հետագա հնարավոր բարդություններից:

Տարբեր աղբյուրներից Ս. Էջմիածնի համերաշխությունն ու համագործակցությունը հայ ազատագրական շարժմանը հայտնի էր դարձել նաև օսմանյան հետախուզությանը: 1723 թ. ապրիլի 2-ին Էջմիածին այցելած թուրք դեսպանը, Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսին (1715-1725) մեղադրում էր թե՛ «դու էլ մեծ սուլչի (=հանցանքի) տեր աս, որ Ըռուստին խետ մին աս դառցել, էսչանք խայ աս կանգընացուցել, որ ասում ան, թե ԿՌ (60 000) խայ եարադով հազիր ան (=զինված պատրաստ են [կռվելու])»³²:

Այս գաղտնի կապը հաստատում են նաև 1724 թ. փետրվարի 25-ին Ղարաբաղից ռուսների մոտ առաքված պատվիրակները, որոնց ասելով՝ հայերի «Արարատյան պատրիարքը (այսինքն՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսը - Ա.Ա.) Ղարաբաղ՝ Եսայի կաթողիկոսի մոտ հաճախակի մարդկանց է ուղարկում ու նամակներով հավաստիացնում նրան՝ նրա հետ իր ունեցած համաձայնության մեջ»³³:

Այս առումով դիտելի է, որ 1725 թ. սկզբին Գիլանից հայկական էսկադրոնի հրամանատարներից մեկի՝ Ռուսաստանում գտնվող հայ ազատագրական շարժման ներկայացուցիչ Մինաս վրդ. Տիգրանյանին գրած նամակից պարզվում է, որ վերջինիս գործունեությունը բացահայտվել էր փոքր-ինչ ավելի շուտ՝ մոտավորապես 1720 թ., ահա այդ հատվածը.

Հայր սուրբ, այժմ ամենուրեք հայտնի եղավ մեր բանը. այսքան տարի ոչ ոք չգիտեր քո խորհրդի և գործունեության մասին, այլ և այն բանի մասին, որի համար դու այդտեղ ապրում ես: Ահա այժմ հինգ տարի է, ինչ մեր բանը հայտնի դարձավ բոլոր դավաճաններին...³⁴

Այսպիսով, տարածաշրջանում անսպասելիորեն հայտնված հայկական խոշոր զինուժի կապերը Ս. Էջմիածնի հետ՝ իրանական և օսմանյան տերությունների խոր անվստահությունն էին առաջացրել Մայր Աթոռի նկատմամբ:

Սեկ տարի անց, սակայն, իրադրությունն այլ էր. ռուսները 1724 թ. հունիսին Կ. Պոլսում պայմանագիր էին կնքել Բարձր Դռան հետ՝ համաձայնելով գրեթե ամբողջ Այսրկովկասի և հյուսիսային Իրանի օսմանյան ռազմակալմանը և բավարարվելով սոսկ մերձկասպյան շրջանների գրավմամբ, օսմանցիները մեծ զորքով ներխուժել էին

³² «Ժամանակագրութիւն Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնցի». «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1863, հմր. Գ, էջ 196:

³³ "Γαίαειε ίίίε ιαδδεαδδ Αδδαοειε, +δαç +αηοθ ιαδανιέεο â Êαδαααο ε ιαδδεαδδο Êηαέο, ιέηιι àι ε ιάιάααεεάααο ι ηάιαι ηι αεαηεε η ίει " ΑΔΙ , ΙΙ, àίε. 291, η. 206.

³⁴ Աշ. Յովհաննիսեան. Պետրոս դի Սարգիս Գիլանէնց (Ս. Էջմիածին, 1916), էջ 17, 26:

Արևելյան Հայաստան և հյուսիսային Իրան, Թիֆլիսն ու Վրաստանը առանց դիմադրության անցել էր նրանց վերահսկողության տակ, իսկ հայկական զինված ուժերը, յոյսն սխալմամբ դնելով ռուսական խոստացված առաջխաղացման վրա, լիովին կորցրել էին նախաձեռնությունը և պարփակվել Արցախ-Սյունիք լեռնային տարածագոտում: Աստվածատուր կաթողիկոսը, ելնելով փոխված հանգամանքներից, 1724 թ. սեպտեմբերի սկզբին շահ Թահմասպ Բ-ի մոտից վերադառնալով Մայր Աթոռ, խոհեմորեն կատարում է օսմանցիների առաջադրանք-խնդրանքը, այն է՝ ստանձնելով Երևանի բերդի անձնատվության բանակցություններում գլխավոր միջնորդի դերը³⁵:

Աստվածատուր կաթողիկոսը ջանում էր վաստակել օսմանցիների վստահությունը, անշուշտ, նպատակ ունենալով Մայր Աթոռի և նվաճված տարածքների հայության շահերի պաշտպանությունը, բայց 1725 թ. հոկտեմբերի 10-ին նա դժբախտ պատահարի զոհ դարձավ³⁶: Սա էլ մի նոր ուժգին հարված էր էջմիածնի իշխանությանը. Մայր Աթոռն անկաթողիկոս մնաց մինչև 1728 թ. սկզբները, երբ Կարապետ Ուլնեցին (որն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս էր ընտրվել 1726 թ. փետրվարին Կ. Պոլսում) վերջապես ժամանեց էջմիածին³⁷:

Վերը թվարկված հանգամանքների բերումով՝ 1724-1728 թթ. էջմիածինը պարզապես ի վիճակի չէր կատարելու իր սովորական կառավարչական գործառույթները և որևէ լուրջ մրցակցություն առաջարկելու Կ. Պոլսի պատրիարքությանը, որի գերիեղինակավոր Յովհաննես Կոլոտ պատրիարքը (1715-1741), շահագործելով Բարձր Դռան հետ իր վաղուց ի վեր մշակած կապերը, շարունակում էր քրտնաջան աշխատել թե՛ օսմանցիների նվաճած պարսկական նոր նահանգներում, թե՛ կայսրության նախկին սահմաններում ապրող հայության օգտին:

³⁵ Տե՛ս Judasz Tadeusz Krusinski. *The History of the Late Revolutions of Persia*. Vols. 1 and 2. New York, 1973 (Լոնդոնի 1740 թ. հրատարակության վերատպություն), Vol. 2, p. 178. հմմտ. Աբրահամ Երեւանցի. *Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թուի*: Հրատարակեց Սահակ Գեւորճեան. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1977, էջ 31-35):

³⁶ ՉԱՄ, Գ, էջ 801:

³⁷ Տե՛ս ՉԱՄ, Գ, էջ 804. ԱԶԳ, սյուն.1954: